

Россия Федерациязынын чырыдышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Муниципалдыг ниити өөредилге чери Хадың ортумак школазы
668513, Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың сумузу,
Маады Парыңмаа, кудумчузу 8

ШМК-нын хуралынга **көргөн.**
Протокол № 1

”28”августа 2024ч.

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрээн.

 /Байкара В.Г./
”28”августа 2024ч.

Школа директорунун
59 дугаар дужаалы-биле
бадылаан

 /Монгуш Л.Ч.
”28”августа 2024ч.

Торээн чогаал эртеминге

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Класс: 8, шагы 68 (неделяда 2)

Хуусаазы: 1 чыл (1 ооредилге чылы)

Өөредилге номунун автору, ады, үндүрген чылы: М.А.Кужугет,
Л.Х.Ооржак. Торээн чогаал. 8 класс. Тыв НУЧ. Кызыл, 2018ч

Программаның ады: Тыва аас чогаалы болгаш литература. Ниити
ооредилге черлеринин 5-11 класстарынга чижек программа. Кызыл, 2012.

Башкызы: Монгуш Любовь Михайловна

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

5—11 класстарның тыва аас чогаалы болгаш литературага чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге, сорулгаларыңа даянып, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунуң 2012 чылда үндүргени «Төрээн чогаалга күрүне стандартының» сорулгаларыңа болгаш негелделеринге дүүштүр кылдыңган.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити өөредилге системазында тыва чогаал эртеминиң ниити характеристиказын берип, үндезин өөредилге планында туружун тодараткан. Кол ниити өөредилгениң системазында тыва чогаалдың ролун айтып, ниити өөредилгениң өөредилге-кижизидилгелиг сорулгаларынче болгаш негелделеринче кичээнгейни угландырган. Чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгениң тыва чогаал эртеминге вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар. Программаларның база өөредилге номнарының авторлары бердинген чижек программаның утка болгаш тургузуунга, темаларны өөредириниң дес-дараалашкаанга, ооң иштики хемчээлинге, өөре-никчилерниң билиин хынаарыңа хамаарыштыр боттарының көрүжүн илередип болур.

Тыва чогаал өөредириниң сорулгалары болгаш өөреникчилерниң чедип алып билиглериниң түңнелдери бот-тускайлаң, предметтиг болгаш метапредметтиг угланыышкынның чадаларыг бердинген.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;

- чогаал теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттингентөөгүзүн ылгап;

чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деңнеп;

- чогаал сайгарарыңа ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынгадүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелепбилир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалдарында камгалап билир кижини кижизидер.

5—11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктигкөрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература — Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы — аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгүталалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-будуштуг, бодунуңүзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооңчогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медреселдii-биле сайгарып билир кылдыр өөрөдир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп турар. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес. Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртеминиң салдары улуг чечен чогаалдың дылы дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература — уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориясында уран-чечен аргаларны кол ниити өөрөдилгеге школаның 5-6 класстарынга ханы өөрөдир. Кол ниити өөрөдилгениң 7-8 класстарынга өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориясындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөрөдир.

8-ки класска өөреникчилерниң номчулга культуразын улам бедидип, чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр үези: долгандыр турар амыдыралды эскерип, ону ханы сайгарып, чогаалчыларның намдарындан төөгү ужур-уткалыг арыннарын өөрөнип, чогаалдарның утказын делгем сайгарып өөрөдир. Программаның кол кезээнге элээди уругларның назы-харынга дүүштүр проблемалар көдүргөн мөзү-будуш, этика темаларынга бижээн чогаалдар турар. Чечен чогаалга кижини, ооң иштики делегейин чуруурунун аргаларын көргүскөн чогаал теориясының айтырыгларын өөрөнир. Сөзүглелди бот-угланыышкынныг сайгарар, чогаалдарны сөстүңуран чүүлүнүн онзагай хевири кылдыр үнөлөп билирин чедип алып.

8-ки класстың өөреникчилериниң билиинге негелделер:

8-ки класска тыва чогаалга кичээнгеи дараазында чүүлдерже углаары чугула: чогаал маадыры — омур-хевир, литератураның темазы, чогаалда көдүргөн проблема.

8-ки классты доозуп турар өөреникчилерниң билиглеринге негелделер:

- чогаалдың бижиттинген үези-биле харылзаазын тодарадып билир;
- чечен чогаалдың темазын, идеязын, сюжедин, композициязын тодарадып шыдаар;
- чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билир;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын ылгап билир;
- чогаалдарның бүгү аймактарын болгаш хевирлерин аянынг номчуур;
- чогаал сөзүглелиниң планын тургузуп билир, ону ёзуугаар аас-биле азы

бижимел-биле үнелел берип шыдаар;

- чогаалдың аймактарының жанр хевирлериниң ылгавырлыг талаларын илередип билир;

- дылдың уран чурумалдыг аргаларын тодарадып, оларның чогаалга ужур-дузазын тайылбырлап билир;

- номчаан номунга, көргөн кинозунга, шиизинге аас-биле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар;

- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылып билир;

- литературлуг терминнер словарьларын, энциклопедияларны ажыглап билир;

- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны билир, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билир;

- өөрөнгөн чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориязын ажыглап билир;

- өөрөнгөн чогаалдарынга даянып, чараш мөзү-бүдүүштүг, бедик культуралыг болур.

Кезек	Тема	Шагы	План аайы - биле	Херек кырында
Тандым турда - тандаш-ла мен	Чогаал дугайында билиг	1	02.09	
	С.Сарыг-оол "Улуг-Хемим" шулуглелдин темазы	1	05.09	
	Шулуглелде пейзаж аргазы	1	09.09	
	Шулуглелдин шулук тургузуу, уран-чечени	1	11.09	
	ЧСК. Улуг –Хемнин куску бойдузу	1	17.09	
	Чогаал теориязы. Шулулгел дугайында билиг	1	20.09	
	Ю.Ш.Кюнзегеш «Дыт»	1	23.09	
	«Чөөн чүктүң кижизи мен»	1	25.09	
	М.Б.Доржу «Даг эзири»	2	30.09	
	С.С.Сүрүң – оол «Ырла, Хемчиим»	1	02.10	
	М.Б.Кенин – Лопсан «Хүттүң ужары»	1	09.10	
	Э.К.Кудажы «Таңды кежии»	4	11.10	
	З.С. Байсалова «Тайга ээзи»	2	16.10	
	З.А.Намзырай «Дуруяалыг шөл»	1	18.10	
	К-Э. Кудажы «Тараа»	3	23.10	
	А.К.Үержаа» Ажыл»	1	25.10	
	КДН	1	06.11	
	В.Ш.Көк –оол «Самбажык»	4	11.11	
	ЧСК	2	13.11	
	С.А.Сарыг – оол «Чечек биле Белекмаа»	3	18.11	
	Чогаал теориязы		20.11	
			25.11	
	Тараа - амыдыралдын, найыралдын, демиселдин үнөр достери		27.11	
	Тоожуда маадырларнын омур-хевирлери		02.12	
	Суван - улугерлиг ада		04.12	
	Найырал темазын чурааны		09.12	
	ЧС. Тараам турда, тодуг-ла мен		11.12	
	Туннел кичээл. Тарааны камнанар...		16.12	
	Чогаал теориязы. Композиция болгаш сюжет дуг.		18.12	
	КДН В. Арсеньев "Дерсу Узала" Тоожудан эгелер		23.12	
	КДН "Дерсу Узала" Тоожудан эгелер		25.12	
	"Озалааш хем" - С.Сурун-оолдун тоогу-биле холбашкан чогаалы		13.01	
	"Озалааш хемнин" композициязынын онзагайы		15.01	
	"Озалааш хем": пейзаж, интерьер, портрет чурумалдары		20.01	
	Кол-кол омур-хевирлер		22.01	
	Кол-кол омур-хевирлер, бурунгаар хогжудези, чорудээлери		27.01	
	Сос-домаанын ылгавырлыг талалары		29.01	
	Туннел сайгарылга		03.02	
	КДН. "Улуглар болгаш уруглар"		05.02	

	ЧС. Чогаадыг "Сонуургаан чогаалым"		10.02	
	А.Уержаа "Уш чус харлыг кырган кускенин чагыы"		12.02	
	А. Уержаа "Ажыл" деп шулуунун философчу утказы		17.02	
	ЧС. "Ажыл" шээжи-биле аянын номчууру		19.02	
	Ч. Куулар "Шораан" бижиттингени, кол маадырнын Прототиви		24.02	
	Тоожунун композициязынын онзагайы		26.02	
	Тоожуда катаптаттынмас овор-хевирлер		03.03	
	"Шорааннын" Уран-чечен дылы		05.03	
	Аас чогаалы-биле холбаазы		10.03	
	Е.Танова "Илбилиг согун" тургузуунун онзагайы		12.03	
	Маадырларнын катаптаттынмас овор-хевирлери		17.03	
	Шиинин уран-чечени		19.03	
	ЧС. Чогаадыг "Илбичи турган болзумза..."		02.04	
	А. Даржайнын ава дугайында шулуктери		07.04	
	К. Чамыян "Ханы дазыл" школа амыдыралын коргускени		09.04	
	Кол-кол овор-хевирлер		14.04	
	Тоожунун уран-чечени		16.04	
	КДН. С. Пюрбю "Чаа уе шапкынчызы" утказынын онзагайы		21.04	
	З. Намзырай "Дуруялыг шол" (ажыл-ижи)		23.04	
	К. Чамын "Монгун оттук" чурт-шинчилел ажыл.дуг. чогаал		28.04	
	Композициязынын онзагайы		30.04	
	Кол-кол овор-хевирлер		05.05	
	Тоожунун уран-чечен дылы		07.05	
	М. Ховалыг - чогаалчы, альпинист		12.05	
	"Ыдыктаан тук" - публицистиг чогаал		14.05	
	КДН. М. Ховалыг "Делегейнин шыпшыында тывалар"		19.05	
	Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг		21.05	
	А. Ховалыг "Кара-Даг дугайында баллада"		26.05	
	Хыналда тест		28.05	

Бижимел ажылдарның демдек салырынын негелде

Эдертигнин хемчээли:

5 -8 класс – 90 -140 сөс

үнелээри:

1.Сөзүглелдин утказын канчалдыр дамчытканы дээш:

-долу дамчыткан болзза – “5”;

- долузу – биле эвес, улуг эвес хажыдыышкынныг база чедир эттинмээн бир эпизод бар болза – “4”;

- ийи хире эпизодту киирбээн болгаш сөзүглелдин лексиказын өскертип, ында чурумалдыг аргаларны чедир дамчытпаан болза – “3”;

-утказын дамчыдып шыдаваан болза – “2”.

2. Шын бижилге частырыгларын кылган дээш:

- улуг эвес болгаш билбейн эрттирипкен чаңгыс таварылга бар болза – “5”;

- 2-3 частырыг бар болза – “4”;

- 4-6 частырыг бар болза – “3”;

7-ден хөй частырыг бар болза – “2”.

Орфография,